



کارگاه آموزشی شناخت نسخ خطی تمدن اسلامی

بازنویس: علی صفری

در روزهای دهم تا چهاردهم شهریورماه ۱۳۸۶ دو کارگاه «آموزش شناخت نسخ خطی تمدن اسلامی» و «آشنایی با تاریخ علوم دوره اسلامی»، به کوشش «کمیته فرهنگ و تمدن اسلام و ایران» و با همکاری سازمان اسناد و کتابخانه ملی برگزار شد.

کارگاه آموزش «آشنایی با تاریخ علوم دوره اسلامی» را دکتر احمد جبار و کارگاه «آموزش شناخت نسخ خطی» را پرفسور فرانسویس ریشار اداره کردند. در اینجا گزارشی از کارگاه دوم ارائه می‌شود.

گفتنی است که در برگردان متن سخنرانی به نوشته، ناچار تصرفاتی در روال گفته‌ها اعمال شده، اما سعی شده است تا در مفاهیم هیچ تغییری ایجاد نشود.

هدف من این است که تجربه‌ای را که در طول چندین سال فهرست‌نویسی کتابخانه ملی پاریس کسب کرده‌ام، با همکاران ایرانی خود مبادله کنم و ببینم که چگونه می‌توانیم به صورت شایسته‌ای، به فهرست‌نویسی دقیق میراث مکتوب تمدن ایران و اسلام پردازیم و همکاری بین مسئولان این مخزن‌ها هر روز بیشتر شود تا بتوانند به یک زبان عمومی دست یابند و در نهایت، تصویری کلی از این میراث را به مردم عرضه کنند.

من از سی و چند سال پیش که آغاز به فهرست‌نویسی کردم، متوجه شدم که تمام اروپاییانی که به ایران آمدند، به دنبال متون علمی قدیمی گمشده و یا ناشناخته بودند. هدف ما امروز نیز هنوز همین است و به کمک آقای جبار به دنبال همان سرچشمه‌های بکر هستیم.

اما برای ما که کتابدار یا کارشناس کتابداری هستیم، ورود به منابع مرتبط با متون علمی و اطلاعاتی که درباره علم و علمای گذشته وجود دارد، چندان ساده نیست. به این دلیل که این منابع، خیلی پراکنده و در عین حال اندک است. پس هدف درس‌های من تا حدودی هدف‌هایی دشوار است.



در این درس‌ها ابتدا به فهرست‌نویسی و قواعد کلی متن‌شناسی خواهیم پرداخت و بعد درباره مسائل نسخه‌شناسی (کدیکولوژی) — که ضمناً برای ما خیلی اهمیت دارد — و همچنین گوناگونی نسخه‌های خطی — مانند نسخه‌های کتابخانه‌های بزرگان یا نسخه‌های مدرسه‌ها (یا به عبارتی، نسخه‌های حوزه‌های علمی) — خواهیم پرداخت و اینکه چگونه می‌توانیم به تدوین یک تاریخچه نسخه‌شناسی پردازیم و در نهایت یک روش برای پیشرفت فهرست‌نویسی و نسخه‌شناسی — مخصوصاً در ایران که این میراث بی‌کران است — پیدا کنیم.

• جلسه اول

من خیلی خوشوقتم که در این جلسات حضور دارم؛ هر چند باید بگویم که من بهترین شخص برای آموزش نسخه‌شناسی و فهرست‌نویسی نیستم، مخصوصاً برای کسانی که تا حالا به این کار پرداخته‌اند و با آن آشنایی دارند. در جلسه اول هدف ما این است که به مسائل عمومی نسخه‌های خطی و مواردی که مرتبط با دستنویس‌های ایرانی می‌شود، پردازیم.

برای ما که در این زمینه کار می‌کنیم، اولین اشکال این است که انبوهی از نسخه‌های خطی در جهان وجود دارد که هنوز شناخته نشده‌اند و اینکه با این میراث

پاسخ‌های بی‌شماری را در این زمینه‌ها در دسترس ما قرار خواهد داد.

در قرون وسطی، لیست‌های عظیم کتب در شرق وجود داشت. برای نمونه، کتاب الفهرست ابن‌نديم که تمامی این فهرست‌های قدیمی، یک لیست به صورت اسامی کتب و مؤلفان به ما منتقل می‌کند که نشان می‌دهد در گذشته یا نسخه آن کتاب‌ها شناخته شده بود و یا فقط اسمی از آن در دست داشتند و وقتی متنی پیدا می‌کردند که نام اثر یا مؤلف آن پیدا نبود، سعی می‌کردند تا ارتباطی میان این اثر ناشناس و آن نام‌ها پیدا کنند.



بعد از آن چندین فهرست از کتابخانه‌های آن زمان تدوین شد که برای نمونه می‌توان به فهرست کتاب‌های کتابخانه بایزید دوم (ترکیه) اشاره کرد که اخیراً در مجارستان چاپ شده و فهرست مبسوطی است. البته ساختار این فهرست آنقدر کامل نیست که بتوان آن را با کشف‌الظنون حاجی خلیفه برابر کرد، اما بسیار نزدیک به آن کتاب است.

مزیت فهرست کتابخانه بایزید دوم این است که لااقل می‌دانیم این کتاب‌ها در کجا قرار داشته‌اند، اما این فهرس هر کدام به هر حال مشکلات خاص خود را دارند. مثلاً حاجی خلیفه نمی‌گوید نسخه فلان اثر را که در دست داشته، از کجا به دست آورده و در کجا دیده و یا اطلاعات فلان کتاب را که از جای دیگر نقل کرده، مأخذ آن کجاست. از طرف دیگر در کتابخانه‌های بزرگ — مثل کتابخانه مغول‌های هند — کتابدارانی بودند که یادداشت‌هایی را بر روی کتاب‌ها می‌نوشتند که ما به طور کلی آنها را یادداشت‌های «عرضه‌داشت» (یادداشت عرض) می‌گوییم و شامل توصیفات نسخه‌ای بود که در دست داشتند و اینها را شاید بتوان اولین فهرست‌های خاورمیانه دانست.

که وجود دارد در فرنگ با نسخه‌های خطی یونانی و لاتینی و فرانسوی و انگلیسی و زبان‌های دیگر ما برابر می‌کنیم و می‌بینیم که با پیدایش «صنعت چاپ» در اروپا، وضع نسخه‌های خطی در اروپا با وضع آنها در خاورمیانه خیلی متفاوت می‌شود.

ما می‌بینیم که نوشتن نسخه‌های خطی در خاورمیانه تا یک قرن پیش همچنان رواج داشت و مردم به نسخه‌نویسی می‌پرداختند و متون به صورت نسخه خطی منتقل می‌شد و این امر با وجود تمام مشکلاتی است که در کار انتقال متن به صورت خطی وجود دارد. برای نمونه، ساختار ظاهری کلمات، عدم وجود نقطه یا ناقص بودن نسخه منقول آنها و اینکه گاه می‌بینیم تمام نسخه‌هایی که از روی آن نسخه نوشته شده، مثلاً یک باب را فاقد بوده و ناقص هستند و تمام اینها مشکلاتی است که با آنها آشنایی داریم.

الآن آمارهایی در مورد شمار نسخه‌های خطی وجود دارد. مثلاً یک آمار در [دانشنامه] ایرانیکا وجود دارد که نشان می‌دهد تقریباً یک میلیون نسخه خطی ممکن است پیدا شود؛ چه در ترکیه، چه در کشورهای عربی و چه در ایران و چه در آسیای میانه. پس ارزش این میراث، کم‌وبیش بزرگ است.

در این میان مثلاً وقتی به یک مجموعه خصوصی نگاه می‌کنیم، می‌بینیم که پانزده نسخه خطی دارد و در میان این پانزده نسخه، چهارده‌تای آنها چندان جالب و باارزش نیست، ولی بالاخره یکی دو نسخه در این مجموعه وجود دارد که می‌تواند برای ما باارزش باشد. مثلاً نسخه‌ای است مربوط به شخصی مهم یا یک متن کمیاب است؛ گاهی دستنویسی از تحریری متفاوت از یک متن شناخته شده است و یا حتی نسخه‌ای است که از نظر هنری اهمیت دارد. چند نکته را باید در نظر داشت:

۱. ارتباط کتابشناسی با نسخه‌شناسی؛ ۲. ارتباط فهرست‌نویسی با جستجوی متون علمی و همچنین تاریخ هنر؛ ۳. ارتباط پخش شدن این میراث علمی که در نسخه‌های خطی وجود دارد، و اجباری بودن مرحمت یک میراث منحصر بفرد که برای ما کتابداران یک موضوع است که باید در نظر بگیریم و همیشه یک راه حل بهتر پیدا کنیم.

تاریخ فهرست‌نویسی، تاریخ بسیار جالبی است که



و اگر به فهرس نسخه‌های خطی اروپا نگاه کنیم، می‌بینیم که این مکتب کتابشناسی بیشتر در آلمان و روسیه رونق پیدا کرده است.



من فکر می‌کنم که می‌شود به فهرست‌های قرن نوزدهم آلمان مراجعه کرد و در آنجا اطلاعات زیادی — مانند سخنرانی‌های بسیار عالمانه — درباره متن و مؤلف پیدا کرد.

در فرانسه و کشورهای دیگر، این مکتب کمتر اهمیت داشت، اما یک مکتب دیگر وجود داشته که گروهی از راهبان فرانسوی در زمان لویی چهاردهم برپا کردند که بیشتر مربوط به تحقیقات تاریخی بود. این مکتب به تحقیق در مواد موجود در داخل متون بهای بیشتری می‌داد و شاید بتوان آن را از گام‌های اول نسخه‌شناسی به شمار آورد.

البته در کتابخانه‌های عمومی، دو عنصر اهمیت داشت. یکی این که کتاب‌ها می‌بایست حفظ شوند، ثبت نام شوند، شماره داشته باشند تا گم نشوند و دزدیده نشوند. پس به کاتالوگ (فهرست) نیاز بوده است. از طرف دیگر کار علمی روی نسخه‌های خطی و کتب موجود که نقطه‌نظرات مختلفی در مورد آن وجود دارد و بعضی وقت‌ها اختلاف نظر بین صاحبان کتابخانه وجود داشت و برخی عقیده داشتند که اگر بخواهیم یک فهرست دقیق و مفصل بنویسیم، هیچ‌گاه تمام نخواهد شد و ضمناً تمام این میراث را نخواهند شناخت. هنوز این مسئله بین ما وجود دارد و در این چند روز خواهیم دید که چگونه می‌توانیم این مشکل را با وسایل کنونی — یعنی با آمدن کامپیوتر و تکنولوژی دیجیتالی — حل کنیم. به هر حال پیشرفت در این زمینه ممکن است.

در این یادداشت‌ها مثلاً می‌نوشتند که متن چیست، مؤلف کیست (معلوم است یا نامعلوم)، کاتب چه کسی است، جلد چطور است، تعداد ورقه‌ها، و خصوصیت‌های مختلف نسخه. گاهی هم اشاره می‌کردند که قیمت نسخه فلان مقدار است. اینها پایه‌های اولیه فهرست‌نویسی است. البته شاید فهرست‌هایی هم در کنار این عرضه‌داشت‌ها وجود داشته اما متأسفانه از بین رفته یا هنوز پیدا نشده است.

در اروپا سنتی نزدیک به سنت خاوری وجود داشته که از زمان‌های بیزانس و قرون وسطی به تهیه لیست‌ها و سیاهه‌های کتب می‌پرداختند. همزمان با تأسیس اولین کتابخانه‌های عمومی که در دوره رنسانس یا کمی جلوتر — مصادف با تأسیس دانشگاه‌ها — شکل گرفت، آغاز کردند به فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی؛ منتها در این فهرست‌ها متذکر می‌شدند که نسخه در کدام کتابخانه وجود دارد.

فهرست‌نویسی دوره رنسانس یک فهرست‌نویسی عاقلانه بود که بیشتر به کتابشناسی اهمیت می‌داد؛ یعنی شناسایی متن و شناسایی مؤلف در آن اهمیت داشت. برای اینکه در آن زمان به دنبال شناسایی متون اصلی و متون مهم بودند و اینکه می‌خواستند تا بهترین نسخه از هر متن شناسایی شود.

آنها همچنین به شناسایی شجره نسخه‌ها می‌پرداختند از خصوصیات فهرست‌نویسی زمان رنسانس این است که شروع کردند به شناسایی و ساختن نسل‌های انتقال متون؛ با این توضیح که مثلاً در آغاز، یک نسخه اصلی وجود داشته که از روی آن چند نسخه رونویس شده و مثلاً در برخی از این رونویس‌ها اندکی تغییر — مانند افتادگی یا دخالت کاتب در متن — ایجاد شده و در تمام رونویس‌هایی که از آن رونویس اول استنساخ شده، این تغییر مشاهده می‌شود.

بعد بچه‌های این نسخه‌ها به نقاط مختلف می‌روند و برخی از آنها با هم ازدواج می‌کنند. یعنی شخصی در یکی از ادوار دو نسخه از تحریرهای متفاوت را با یکدیگر مقابله و ادغام کرده تا یک متن کامل‌تر به دست آورد و از این میان، نسخه‌های جدید پیدا شده است. و چنان که می‌دانیم، این علم را در اروپا «فیلولوژی» می‌نامند که به خصوص در آلمان رونق زیادی یافته است

جایزه مؤسسه الفرقان برای تصحیح

نسخ خطی

مؤسسه الفرقان للتراث الاسلامی در چارچوب اهداف خویش و مشارکت در ارتقای تصحیح و انتشار نسخه‌های خطی و نیز استقبال و تشویق دانشمندان، مبتکران و اندیشمندان جوان و بنابر تصویب شورای علمی مؤسسه، جایزه دوسالانه‌ای را با عنوان «جائزة الفرقان لتحقیق التراث المخطوط» مقرر کرده است که به فعالان در زمینه احیای نسخ خطی اعطا می‌کند.

مؤسسه الفرقان برای اعطای جایزه خود به برگزیدگان، چهار موضوع را مشخص کرده است:

۱. قرآن کریم و علوم مربوط به آن، ۲. فقه و اصول، ۳. تاریخ، ۴. علوم در اسلام.
- این جایزه هر دو سال یکبار در موضوعات بالا (به ترتیب) اعطا می‌شود. اعطای اولین جایزه در سال ۲۰۰۹م است که اختصاص به علوم قرآنی دارد. موضوع جایزه تصحیح نسخه خطی در زمینه علوم قرآن کریم است که تفسیر، احکام، قرائت، اسباب نزول، ناسخ و منسوخ، بلاغت قرآنی و سایر علوم مربوط به قرآن را دربر می‌گیرد.

مهلت ارسال درخواست برای دریافت جایزه الفرقان سال ۱۴۲۹ق/ ۲۰۰۹م، از اول ژانویه تا پایان اکتبر ۲۰۰۸م است. پس از این تاریخ هیچ درخواستی پذیرفته نیست.

شرایط عمومی دریافت جایزه

۱. شرکت همگان، چه به شکل فردی یا از طریق مؤسسات (دانشگاه‌ها، مؤسسات علمی، هیئت‌های تراثی، مراکز تحقیق و انتشارات، و...) پذیرفته است.
۲. نامزد شدن بیش از یک نفر برای دریافت جایزه — در صورتی که در تحقیق یک اثر مشارکت داشته باشند — مانعی ندارد.
۳. مشارکت یک نفر در بیش از یک تحقیق و یک موضوع پذیرفته نیست.
۴. جایزه الفرقان به یک نفر بیش از یکبار داده نخواهد شد و نامزدی مجدد او نیز در صورتی

پذیرفته است که در موضوع دیگری غیر از موضوع پیشین تحقیق کند.

۵. نامزدی دریافت جایزه برای کسی که در تحقیق موردنظر به رتبه علمی نائل شده است، منعی ندارد؛ مگر آنکه از طرف مؤسسه دیگری برای آن تحقیق جایزه‌ای دریافت کرده باشد که در این صورت جایزه الفرقان به او تعلق نخواهد گرفت.
۶. ارائه تحقیق یا اثر علمی، اعم از چاپ شده یا چاپ نشده، برای دریافت جایزه منعی ندارد.
۷. تحقیق ارائه شده به زبان عربی باشد؛ البته به زبان‌های دیگر نیز قابل قبول است.
۸. آثار صرفاً بر اساس موازین علمی و بدون در نظر گرفتن جنسیت، نژاد، و دین ارزیابی می‌شوند.
۹. جایزه تنها به برگزیده اول تعلق می‌گیرد، اما اسامی برگزیدگان دوم و سوم نیز اعلام می‌شود و بدانها گواهی تعلق می‌گیرد.
۱۰. در صورت صلاحدید هیئت داوران، ممکن است جایزه بین دو اثر ارائه شده تقسیم شود.
۱۱. آثار ارائه شده، پذیرفته یا رد شده، بازگردانده نمی‌شوند.
۱۲. مؤسسه الفرقان حق مسلم خود می‌داند که اثر برگزیده را منتشر سازد. صاحب اثر حق انتشار آن را به هیچ وجه به ناشر دیگری نمی‌دهد، مگر آنکه مؤسسه الفرقان از حق خود صرف نظر کند. مؤسسه خود را ملزم می‌داند که برای انتشار اثر برگزیده با صاحب اثر قرارداد ببندد.
۱۳. تصمیم هیئت داوران در اعطای جوایز قابل اجراست و هیچ اعتراضی پذیرفته نیست، مگر آنکه اعتراض مربوط به این شروط باشد.
۱۴. هرگاه آثار تحقیقی ارائه شده در حد مطلوب نباشند از اعطای جایزه خودداری می‌شود.
۱۵. جایزه تنها به صاحب اثر تعلق می‌گیرد و نه مؤسسه یا مرکز علمی. همچنین به آثار کسانی که از دنیا رفته‌اند، جایزه‌ای اعطا نخواهد شد.
۱۶. آثاری نامزد دریافت جایزه خواهند شد که اصالت، جامعیت و موضوعیت داشته و روشمند بوده و با رجوع به منابع اصلی و براساس روش علمی متعارف تنظیم و تدوین شده باشند.



۱۷. آثاری که شرایط لازم برای نامزدی دریافت جایزه را نداشته باشند ارزیابی نخواهند شد.

نحوه شرکت

مدارک لازم برای نامزدی دریافت جایزه:

- نامه رسمی درخواست شرکت در مسابقه، دربردارنده نام و نشانی کامل و خلاصه‌ای از اثر تحقیقی حداکثر در پنج صفحه.
- ویژگی‌ها و خصوصیات اثر تحقیقی.
- گزارش کارها و فعالیت‌های انجام شده در اثر.
- شرح حال علمی و فعالیت‌ها و شغل متقاضی همراه با فهرستی از آثار وی.
- تکمیل فرم تقاضا که می‌توان آن را از مؤسسه الفرقان درخواست کرد و از طریق اینترنت به نشانی ذیل فرستاد.

http://www.al_Furqan.com/prizeform.doc

- چهار نسخه اصلی از اثر تحقیقی (تصحیح نسخه‌ای در حوزه علوم قرآن) به صورت الکترونیکی بر روی سی‌دی یا توسط پست الکترونیکی به نشانی مؤسسه الفرقان ارسال گردد.

توجه: آثار ارسالی به هیچ وجه بازگردانده نمی‌شود.

آثار ارائه شده برای دریافت جایزه به نشانی ذیل ارسال گردد:

Al-Furqan Islamic Heritage Foundation (al-Furqan Prize) Eagle House, High Street, Wimbledon, London SW195EF, United Kingdom
Email: Priza@al_Furqan.com

شرایط تحقیق

۱. محقق باید از روش دقیق علمی حسب اصول متعارف و قواعد شناخته شده در تحقیق استفاده کند.
۲. رعایت دقیق موضوع، استواری متن، استخراج منابع، صحت متن و نشانه‌گذاری ضروری است.
۳. دقیق بودن ارجاع به منابع و مآخذ و همچنین استفاده از یک روش علمی صحیح در نگارش پاورقی‌ها و توضیحات، به گونه‌ای که پاورقی در پایین صفحه بیاید و اسلوب تحقیقات عربی در آن رعایت شود، یعنی ابتدا اسم مؤلف، بعد

کتاب، نام محقق، مکان طبع، سال چاپ، جزء و شماره صفحه بیاید و این کار با فاصله و گذاردن ویرگول انجام شود.

۴. نامزد دریافت جایزه باید فهرست کامل منابع و مآخذ را نیز ذکر کند.

۵. هرگاه اثر تحقیق شده به زبانی جز عربی بوده باشد، هنگام ارسال لازم است خلاصه‌ای از آن به زبان عربی نیز ارائه گردد.

۶. تحقیق ارائه شده باید در برنامه ورد (word) حروفنگاری شود.

۷. صفحات تحقیق و ملحقات آن در کاغذ A4 و قلم Simplified Arabic و چهارده سطر تنظیم شود.

داوری: همه آثار ارائه شده برای دریافت جایزه در اختیار هیئت داوران، مرکب از متخصصان فن و خبرگان موضوعات مطرح شده، قرار می‌گیرد. مؤسسه الفرقان بر ارزیابی آثار و داوری در نهایت دقت و صحت و بدون هرگونه شائبه تأکید دارد. بعد از آنکه تک تک داوران آرا و نظرات خود را راجع به آثار ارائه شده مطرح کردند، طی جلسه‌ای با حضور همه داوران، آثار برگزیده انتخاب می‌شوند و نتایج قطعی اعلام می‌گردد.

حذف جایزه

هرگاه بعداً مشخص شود که فرد برگزیده قبلاً برای همین اثر جایزه دیگری دریافت داشته است و یا اینکه اثر ارائه شده از آثار او نیست، در این حالت مؤسسه حق دارد ضمن تعقیب قضایی، جایزه مالی و معنوی را از آن فرد بازپس گیرد.

مقدار جایزه

بیست هزار (۲۰,۰۰۰) دلار

زمان داوری و اعطای جایزه

داوری در نیمه نوامبر ۲۰۰۸م انجام می‌گیرد. پس از مشخص شدن نتایج، زمان اعطای جایزه به برندگان اعلام می‌شود. برای اطلاع بیشتر می‌توان به نشانی اینترنتی مؤسسه مراجعه کرد:

www.al_Furqan.com

مترجم: محمود نظری